

A FIRTOS-VÁRALJAI UNITÁRIUS EGYHÁZ MULTJÁBÓL.

Évekkel ezelőtt, a midőn egyes egyházaink történelmének megírására az egyházi felsőbbség felhívást tett vala, jegyezgettem össze én is f.-váraljai egyházunk multjából az alábbirtakat. — Bár hiányos adatok s ujabbi utánjárásom mellett is keveset tudék rajtuk javíthatni, engedem mégis egyházunk történelmi adatainak tárházába jutni.

Firtos-váralja, a regényes Firtos-hegy déli oldalán fekvő emelvényes valódi székely kis község, melyet távolról látni igen, de páratlan rossz útai miatt megközelíteni oly nehezen lehet, nem egykoru a székelemek ide telepedésével, hanem valószínűleg lassanként keletkezett más községekből, — többek közt a természetében, szokásaiban és igényeiben hozzá leghasonlóbb Énlakából. — Vallására nézve egészen unitárius, a minthogy így is csekély lélekszáma van. — Lassanként szaporodik valamit, mert a mai, átlag 300 lélekszám helyett — a mint jegyzőkönyveiből látható — 1829-ből 220 és 1620-ból csak 80-lélekről van említés téve. Hanem e szaporodás ma már igazán csak lassan emelkedik, minthogy a miképp a csermelyek és patakok is lefelé sietnek a magas és hideg Firtosról, úgy lakói is az alsóbb és enyhébb vidékek felé vonzódva, időnként el-elköltözködnek.

Hogy székely egyházaink is a Dávid Ferencz idejében hullámzott reformatió hatása alatt lettek unitáriusokká, azt tudjuk; de hogy egyik vagy másik éppen melyik évben és minő viszonyok között, azt kikutatni nehezen lehet. Váraljáról, mely Martonossal együtt — a reformatió előtt úgy mint azután is — az énlaki anya-egyházhoz tartozott, annyi bizonyos, hogy 1620 előtt is húzamos ideig volt unitárius.

Az unitárius hitre tért egyházak közül részben vagy egészben többen mentek vissza régi hitükre, mint itt közelben is: egészben az atyhai kath. egyház, részben pedig a korondi. Váralját a martonosi társ- és az énlaki anyaegyházakkal együtt ily visszatérési zenebona soha sem nyugtalanította.

Váralja az énlaki anyaegyháztól részint a távolság, részint a rossz út okán, részint azért, mert a két egyház hallgatói között a templomi székek miatt több — és pedig elkeseredett — viszálykodás merült fel, már 1620-ban elszakadt; tehát egy százévnél is több idővel korábban a martonosi egyháznál, a melynek, Szentábrahám Mihály egyházi főjegyzőtől küldött s az énlaki egyház levéltárában látható egy felsőbb leirat szerint 1735-ben az elszakadás még nem engedtetik meg.

Jegyzőkönyve 1730 előtről nem maradt fenn. Vizsgálati jegyzőkönyv ez, a melyet ujszékei Buzogány Sámuel akkori körí jegyző s később esperes kötött és adott a váraljai egyháznak, ugyancsak ujszékei Szócs István váraljai papságának idejében, kemény fatábláján ez irattal: Istennek és eo fiának Jezus Chrisztusnak dicsőségére. Még abban az évben használatba vétetik, de néhány évig senki sem írja alá a bejegyzéseket s később is csak a körí jegyzők: legelsőbbben Pető János 1748-ban. A „rendeléses“-jegyzőkönyv vezetése 1780-ban kezdődik; a kereszteleési és halotti anyakönyveké 1771-ben; a házassági 1828-ban; a gyűlésekéi 1843-ban. E jegyzeteimnek forrásaiul főkép említett jegyzőkönyvek szolgálnak.

A templom-hely, a mely mintegy 150 □-ól területet teszen, a község közepében egy emelkedett helyen van. Erre az egyház az Enlakától való elszakadása idejében, a keleti oldalon levő bejárótól jobbra, nyugati irányban egy kis fa-teplomot épített, a melyről egyebet nem tudhatni, csak hogy: volt. 1701-ben elbontják és helyébe újat — az előbbinél valamivel nagyobbbat — építnek ugyancsak fenyűfából, zsendely fedéllel, a nyugati végében egy festett karral, deszka-szószékkal, négyszögü, festett fa-koronával, három gerendafāju festett menyezettel, a melynek közepén ilyen felirat állott: Épite-tett az Atyaistennek és az eo fiának a Jezus Christusnak dicsőségére, Tiszt. tudós Bölöni János uram Esperességének és H-Szt-Mártoni János praedicatornak idejekben Aó 1701. Andrásí Zsigmond Curator idejében. Később — 1743-ban ujra fedik zsendelylyel, 1752-ben új templomi székeket készítenek és egy nyolczszegletü urasztalt is ily felirattal: Valaki ejendi a kenyeret és ijandja az Úrnak poharát méltatlanul, vétkezik az Urtestének és véreének ellenére. Cor. 11. v. 27. Egy száz év viharai által e templom is megrongáltatván, 1796-ban a vizsgáló hivatal új templom építését rendeli. Kevés pénze volt erre az egyháznak, de hozzákezd az építéshez mégis és 1801-ben leteszi a ma is fennálló kőtemplom alapját. Midőn a tiz öl hosszú és öt öl széles templom alapját Lázár István — akkor itt járt — püspök meglátta, felsóhajtva így szólott: „Miből fogják ezt felépíthetni kegyelmetek?!“ ... „Meg-segit az Isten!“ felelték az atyafiak. És úgy lett. 1805-ben a templom tökéletesen be volt végezve. Értéke mintegy 500 fitra ment. Feliratok voltak, a mennyezeten: A z élő Istennek dicsőségére, az Úr J. Cx.-nak tiszteletére, a templomnak ékességére, a F-váraljai unit. Ecclesianak szükségére ezen menyezetet istenes indulatjokból csináltatták Jánosí Gergely és felesége Gyórfí Judith assz. 1802. A keleti karzaton: Örömmel énekeljetez az Úrnak földnek minden lakósi; zengjetez, örüljetez és mondjatez dicséretet az Úrnak Hegedüvel, Hegedüvel mondom és Énekléssel. Solt. 98: 4—5. — A nyugati karzaton: „Szóljatez magatez között Éneklésez és Istení dicséretez

által, nagy kedvvel énekelvén a ti szivetekben az Urnak. Koloss. 3. 16. Jó minékünk itt lakoznunk a Szt.-Jézussal, a szelid Mózzessel és Ilyéssel. Mát. 17:4. és alább: Az egy Istennek dicsőségére, az Ur J. Cx-nak tiszteletére, az ifjaknak hasznukra ezen kart csináltatta a maga költségén istenes indulatból Andrási György.

1810-ben újra fedik és ugyanakkor a templomajtó elébe egy tornáczot is építenek zsendely-fedéllel. 1833-ban újra javíttatják és a tornáczot cseréppel fedik meg.

1857-ben belső részét újítják meg, különféle színre festve és virágozva fel a menyezetet, karokat és székeket. Ugyanakkor az előbbi feliratokat is befestvén, ma csak ennyi áll: a menyezetet díszes fa-koszoru közepén: MDCCCLVII. — A keleti karzaton: E szent imaház 1802-ben épült; 1857-ben látjátok megszépült. Jelen és jövőre tekintse munkára, az egy Istenünknek dicső templomára s F.-Váraljára.

A koronát, a mait, 1814-ben készíttette az egyház 294 ezüst forinttal. Elég szép és díszes. Felirat a közepén: Földi vitézsége esztendei között nyolcz száz tizennégynek, mikor örvendezett a f.-váraljai kis gyülekezet, ez ékes koronát akkor készíttette. — A szélén pedig körben: Embernek fia örállóul rendeltelek téged Izraelben, hogy mikor hallod tőlem az én beszédemet, megintsed őket. Ezék 33. v. 7.

Orgonája ez egyháznak az 1868-ik évig nem volt. Még 1862-ben, a Varga Zsigmond papságában vett volt némi lendületet az orgonakészítés ügye. Azonban ennek valóítására az egyház 1867-ben lépik fel komolyan, a Kozma Lőrincz papsága és a Jánosi Gergely gondnoksága alatt s már abban az évben meg lett szegődve az orgona brassai Schneidernél, akkor legkitünőbb orgonakészítőnél. A következő évben el is készült a hat változatu, erős szerkezetű s széphangu orgona, mindent felszámítva 1347 frt 84 kr értékben. Ez összeg közadakozás utján és a község jóvoltából gyűlt össze a 42—45 rendes kepefizető kis községből, gyorsan, másfél év alatt, s „Orgonalap“ czímen még felesleg is maradt.

Torony, azaz kicsiny harangláb volt kezdetben ez egyházban is, a templom mellett. 1836-ban azonban a templom nyugati végéhez közvetlen a mai toronynak teszi le alapját, abban az időben oly sok templom és torony kőmivese, csekefalvi Buh Zsigmond. Ekkor, pénzhány miatt az építés félben maradt és csak 1840-ben kezdetett meg ismét Szederjesi Zsigmond ügyes gondnok felügyelete alatt; és az erős alkatu, 15 ölnyi magas, vörösre festett zsendely-fedelű torony 1843-ban be is végeztetett, összesen mintegy 1200 frt értékben. E torony zsendely-fedele 1837-ben mintegy 700 frt értéket tevő, tartós vörös rézfedéllel helyettesített.

Két kis harang hivogatta a hiveket imádságra. A szájhagyomány szerint bizonyos harangöntő itt a községben helyt öntötte.

1764-ben a nagyobb — 120 fontos — marasztatott kisebbnek, a mely ma is megvan. E mellé a kisebb ráadásával s 100 frttal egy „nagy“-nak nevezett vétetett; hanem ez 1791-ben valami baleset miatt megcsorbultván, helyette egy nagyobb, ma is meglévő, 260 fontos szereztetett rettegi Nemes László harangöntőtől 227 frttal és a csorba ráadásával. Felirata: In honorem Dei et Filii ejus Jesu Christi Curavit Ecclesia Firtos Varalyiensis in tempore Curatoris Georgii Andrásii in Ao 1792.

A templomkerítés eleinte deszkából és bornafából való volt. 1823-ban kőből kezdik építeni s 1849-ig részenként egészen meg is építik zsendelyfedéllel. Így van ma is, kivéve a keleti — útmenti — oldalt, a mely 1882-ben faragott kőből kőfedéllel építetett ujba.

A paplak hely a templomtól nyugati irányban egy kissé távol van. E mintegy 371 □ öl területű benvalót a ma is meglévő okmány szerint 1670-ben csere útján szerzi az egyház. két darab kaszálót adván érte a Kelemen familiának. Hogy annak szerzése előtt — 50 év alatt — hol lakott a pap, azt senki sem tudja.

Az első papi ház 90 esztendeig tarthatott, mert a mestergerenda felirata szerint 1760-ban, a Tana Ferencz papsága idejében új ház építetik. Fedele az elsőnek is valószínűleg szalma volt, mert 1793-ban a második is új zsúpfedelet kap, 1813-ban zsendelyt, 1823-ban pinczét, 1833-ban padimentumot, 1848-ban új zsendelyfedelelet, a mivel aztán be is végezte pályafutását, mert helyette 1878—79-ben egészen új, a mai, építetik.

A lakhely körüli kertet részenként építgették az egyháztagok egymás közt felosztva, hanem 1863-ban Varga Zsigmond lelkész e rendszert megszüntette s az egyház költségén maig is jó karban álló közkertet építetett.

Iskolaház gyanánt, minthogy itt a lelkész egyszersmind énekevezér és tanító is volt, eleinte a papiház kis szobája szolgált. 1770 éven innen pedig a lelkész által maga mellé iskolatanítás végett innen-onnan fogadgatott segédtanítók nem a papi háznál, hanem saját lakházuknál tanítanak, természetesen ugyanazon szobában lakván maguk is, a melyben a tanítás folyt: a hol a tanítás mellett, a miből csupán nem tarthatták volna fenn magukat, rendesen valami mesterséget is folytattak, leginkább asztalosságot. Így volt asztalos is Jakab János, a ki 1857-ben a templom belsőjét megújította és Pálfi József.

1815-ben az egyház a papi telekre egy kis iskolaházat épített. Ez 1850-ig szolgált, a midőn elbontják s ugyancsak helyébe egy nagyobbat építenek, olyat, a mely az akkori igények szerint elég alkalmas volt az iskoláztatásra s még arra is, hogy a helylyel-közzel fogadott segédtanítók is megférhessenek benne. Mint ilyen, ebben lakott és tanított Nagy György, nyugalmazott lelkész. Később a mellette levő sütőházból a kemence kihányatván, e kis szoba szolgált lakásul a segédtanítók részére, a melyben lakott: pár évig Pálfi Jó-

zsef és ezen sorok írója is két gyászos évig, mint ugyancsak segéd-tanító és segédpap is.

Minthogy Váraljának 1868 óta orgonája volt ugyan, de segéd-tanítója s így énekvezére is nem mindig és minthogy a lelkész a karba helyezett orgona mellett való kántorságot a lelkési teendőkkel együtt nehezen folytathatta, az egyház rendes kántor-tanítói állomás szervezéséről kezdett gondolkozni. Azért 1871-ben mesteri telket vett s arra 1874—76-ik években egy újabbkori igényeknek megfelelő tanítói lakot s azzal egybeköttesben egy fedél alatt iskolaházat épített, a mely időtől fogva a tanítás abban gyakoroltatik.

Papjai a váraljai unitárius egyháznak, a mint a jegyzőkönyvekből és némely régi szerződésekből s más oklevelekből kikutatni sikerült, ezek voltak:

1668 előttről egynek sem akadtam a nevére. 1668-ból jegyzeteimben az Árkosi János neve áll, mint váraljai predikátornak. E név ugyanezen évből fel van jegyezve az énlaki egyház temploma menyezetén is, ha nem is mint „predikátor“-nak, de mint olyannak neve, a kinek idejében ama templom menyezete megújított. De ugyanezen név említettik, ugyancsak egy szerződésben, a következő évben medeséri predikátornak is és a váraljai Márton György által a Váraljának adományozott temetőhely adománylevelében 1671-ről ismét ezen név szentmihályi predikátornak. Hát vagy úgy áll a dolog, az unitárius egyházban a belső emberek között is annyiszor előforduló Árkosi előnevű familia ezen tagjára nézve, hogy ugyanazon egy évben — bizonyos okokból — Váraljának és Énlakának is papja volt, vagy úgy, hogy minden évben más egyházba ment papnak, míg Szentmihályon megfeneklett; vagy úgy, hogy mint szentmihályi pap, esperese volt ezen kőznek, s így szerepelt a neve annyifelé, minthogy az egyes egyházak építgetéseiknél az esperesek nevét is szokták volt felirogatni, mint a váralyi is: a Bölöni János nevét régi temploma menyezetére, s Koncz esperes nevét az egyik papi csűr ajtaja fájára.

1692-ben h.-szentmártoni Biró György említettik váraljai papnak.

1701-ben Szentmártoni János.

1738-ig ujszékelői Szócs István.

1738—56-ig Gálfalvi Pál.

1756—64-ig bölöni Tana Ferencz, az előtt énlaki mester.

Az ő idejében épült az egyik papiház; nevével a mestergerendán. Kemény gazda, nyakas ember. Bizonyos egyházi birtok hasznobéra felett hallgatóival folytatott pere miatt hallgatóitól háborgattatván, ezen ügyben 1763-ban a Pálfi Benjámin főjegyző elnöksége alatt békebirák küldetnek a helyszínére.

1764—72-ig Ádámosi György.

1772—74-ig Gálfalvi Pál. Még egyszer fordult elő. Hogy a két név egy személyé-e: nem tudom, de hiszem, hogy az. Meglehet, hogy időközben más helyt volt és ismét visszakerült. Megtörténhetett annál is inkább, mert Gálfalvi könnyen átélhette — mint pap is az 1738—76-ig terjedő időközt, minthogy 76-ban már nagyon öreg volt

a mint kitetszik a váraljai egyháznak 1775-ben Ágh István püspökhez felterjesztett ily tartalmu kérelméből:

„... Instálunk mint lelki diadalommal vitézkező főpapi fejedelmet, az ur J. Krisztusnak e földön vitézkező anyaszentegyházának és drága vérén megváltott Unitária Szt. Ecclesiánaknak előljáró és jó gondviselő pásztorát, mint irgalmasságot gyakorolni szokott kegyelmes édes lelki atyát, hogy méltóztassék a már öregsége miatt felette megnyavalyásodott Gálfalvi Pál ő kegyelme mellé a kolozsvári Collegiumból, mint múzsák sergéből kinevezni egy becsületes jóramenendő jámbor, istenfélő, ifju és tanult diákot, a ki is az Istennek templomában és szent oltárán szolgálhasson a szokott salariumért és minthogy e világi ragadozó farkasoknak igen közel a torkában van Váralja, ha kívánatlik, tudjon azok előtt az Istennek könyvéből megfelelni.¹⁾ Igen nagy gazdát és cselédes embert nem hozhatunk, mert igen kevesen vagyunk... Mely istenes Gratiaért a teljes Mindenható Ur Isten Tiszt. Püspök urunkat áldja meg ez életben, jövődőben pediglen a megdicsőült szenteknek seregébe tegye által, kívánjuk.“²⁾ stb.

Gálfalvi 1777-ben csakugyan meg is halt. Fiai maradtak: János, Pál, István és Zsigmond. Pál később köri esperes, mint martonosi pap.

1776—1802-ig Máté Ferencz. Teljesítette tehát a püspök az egyház fennebbi kérését, mert Mátéban ifjat küldött Váraljába papnak, a ki felszenteltetés végett a Zsinatra menve, úti-költségeinek egy részét az egyház pénztárából fedezte.

1802—34-ig Kenyeres András, ki mint k.-solymosi mester jött ide.

1834—41-ig Keménydi Márton, ki mint ujszékeli mester jött ide, innen papnak Szentmihályra ment, a hol meg is halt.

1841—56-ig Nagy György, jól készült, derék pap; a más felekezetűekkel való disputálásban nagy mester, az alpapi széken ügyes ügyvéd. Sok eredeti egyházi beszéde maradt hátra. Állítása szerint ő irta volna a „Lételünk csak füst és pára“ kezdetű halotti éneket. Kőröspatakba (Údvarhelym.) ment innen papnak, hol öregsége miatt fiai unszolására lemondván, később elhagyatott állapotra jutott és ismét Váraljába jött segéd-tanítónak, hol tanítósa csekély díján, s kosárkötésen nyomorogva meghalt 1867-ben, 84 éves korában.

1856—62-ig Péterfi Miklós, öcsce Péterfi Sándor irónak, a ki Kedéből jött, s Csekefalvára ment, a hol 1866. körül meghalt.

1862—65-ig Varga Zsigmond, a megtestesült bátorság, s az igazság mellől hajlithatatlan ember. Váraljában legalább ilyen volt. Három évi ittléte alatt is sok jót tett. Védte az egyház javait. Tanított és dorgált, hatott és rendezett. Az akkori felnőttek — ma már élemedett emberek — a kiket magaköré gyűjtve nagy feyelemmel és

¹⁾ Ha valahol, itt ugyancsak divatozott azon időben is az unitáriusok és a szomszédos más felekezetűek közt a hittételek feletti disputálás. És illet, sőt megkívántatott, hogy ebben, a mint némely közember is tudott ügyeskedni, a pap is helyt álljon; a mely czélra szolgáló, s unitáriusok részére irt disputátiokban Váralja sem szűkölködött.

²⁾ A kérelem itthon van.

pontosssggal, de jó eredménnyel is tanított, hálásan emlékeznek reá. Csekefalváról jött, Hsz.-Péterre ment. Ma H.-Keményfalván papskodik. Isten áldja sokáig!...

1865—76-ig Kozma Lőrincz.

1872-től mint segéd, 1876-tól mint rendes pap Kozma Dimén.

Segéd-tanítók:

1683-ban Atyhai Pál Deák.

Bizonytalan időben Sipos János.

1792—1800-ig Sárosi János.

1800—1819-ig Csiki József.

1850—1857-ig Jakab János.

1862—1867-ig Nagy György.

1870—1873-ig Pálfi József.

A gondnokok közül sem hagyhatok említés nélkül legalább kettőt: a gondnokságot viselt több Jánosi Gergely közül egyiket, a ki 1761—1764-ig és másikat, a ki 1801—1822-ig volt gondnok, mint apa és fiu. Utóbbi tehát 21 évig volt gondnok, a mely körülmény már magában is arról tanuskodik, hogy egyházszerető jó embernek kellett lennie. Az is volt. Rendezte annak birtokait, visszaperelte és kiváltotta némely eltulajdonított földjét; a mostani templomot megépíttette 1801—1805-ig. Feljegyzett ajándékai: az új templom menyezete, a melyet saját költségén csináltatott, a ma is használatban levő urasztali egyik ezüst pohár és abroszok még nem minden. A mint mondják, a hol az egyház jövedelme a szükségletek fedezésére nem volt elégséges, ott a magáéból pótolta.

Atyja, id. Jánosi Gergely sem volt szűkmarku az egyház iránt, de őt főképp értelmességeért és írói munkásságáért tartjuk méltónak a megemlítésre. Korában ő volt a hasonló közemberek közt a vidék legpennásabb embere. Élete nagyobb részét írással és olvasással töltötte. Hátra maradt iratai örököseinél halomra állanak. Minden polgári és egyházi ügyiratot ő készített. Többféle egyházi iratai közül megemlítem a megmaradottakból: a Dávid Ferencz által egybeállított énekeskönyvnek a harmadik kiadása (1697-ben) teljes példányu, s nagy gonddal leirt másolatát; egy kérelmét a Firtosan lakott szerzetesek ellen, melyet az ők egyházi felsőbb hatóságukhoz nyújtott volt be stb. Ugyancsak ezen ügyben ő irt volt és nyújtott is be kérését II. József császárhoz, mely nem maradt meghallgatás és teljesítés nélkül.

Helyénvalónak tartom felemlíteni itt a jótékonyok neveit is.

Váraljában, eltekintve a szükségszerinti adományozásoktól, az — ugynevezett — istenes indulattól buzditott adakozók közt 1730. óta ezeket találjuk feljegyezve: pálfalvi Győrfi Miklós adott egy urasztali takarót 1730-ban; Andrási Gergely, György és István testvérek egy kis benváló birtokot; Márton György egy temetkező helyet 1669.; id. Bálint Mihály egy óntányért 1744.; id. Jánosi Gergelyné egy asztalkendőt 1745.; Bálint János egy darab két vékás szántót 1760.; Pál György 6 frt. 1761.; Bihari Mózes egy urasztali selyem-kendőt 1762.; énlaki Ádám István egy kis ládát: id. Jánosi Gergely 11 frt. 1763.; Márton Mi-

hályné egy urasztali abroszt 1763.; Tekenő's Balázs egy drb. szántót. János Mihályné egy darab kaszálót 1731.; András Györgyné egy darab két vékás szántót 1757.; Gothárd Péter egy darab szántót; András Györgyné egy urasztali zöld-selyemkendőt 1763.; Bálint Mihály és Ferencz testvérek egy darab két vékás szántót 1765.; özv. Pál Mihályné egy darab másfél vékás szántót 1772.; korondi Kovács Jánosné egy asztalkendőt 1772.; András Györgyné egy szószeptakarót 1772.; Sófalvi Judith egy lenruhát 1793.; Biró Judith 4 frt. 1797.; Márton Zsuzsánna egy abroszt 1796.; András György és felesége csináltatták az uj templomban a szószepteket és a nyugati karzatot; János Gergely és felesége a menyezetet és adtak egy urvasorai ezüst poharat; Máté Klára egy abroszt 1805.; János Mihályné ugyanazt; Bálint Pálné egy kendőt; János Gergely egy szószeptakarót 1815.; Kenyeres Andrásné egy urasztali takarót 1827.; Nagy Györgyné egy abroszt 1846.; Márton Andrásné egy urasztali piros-selyemtakarót; Bálint Mihály egy abroszt; János Gergelyné ugyanazt; Deák Judith egy szószeptakarót 1869.; Márton Péter egy darab legelőt 1871.; Demeter Sára egy keresztelő-poharat; András Györgyné egy urasztali takarót 1873.; János Ferenczné és leánya, András Mihályné egy szószeptakarót 1873.; János Gergely és felesége, Széles Mária egy csinos urasztalt 1876.; Deák Ferencz (kéregető) 5 frt. 1877.; Fekete Juliánna 3 frt. 1877.; id. Bálint István két darab hat vékás szántót; Bálint Mihály egy urasztali kannát 1880.; többen egy diszes bibliát a szószeptekre 1884.; András Ferencz és András Jánosné egy urasztali takarót 1886.

A kepe're nézve Váralja 1620-ban, midőn Enlakától elszakadt, egy okmányt hagyott hátra, mely szerint: köteles minden gazda 20 kal. búzatermésből 3 kalongya búzát fizetni a papjának és tavaszi kepe'ül 3 kal. zabot, ha csak annyi termett volna is és minden igás-marhával bíró gazda egy szekér fát. Ezek mellett kötelezi magát az egyház, hogy ad a lelkész használatába minden határban 3 köböl feje'ü földet búzának és ugyanannyit zabnak is és három szekér szénára való kaszálót; valamint arra is kötelezi magát, hogy a szántókat megszántja, s a mezei takarmányokat a papi telekre hazahordja.

E kepe'rendszer a mai idő'ig kevés változást szenvedett. Ugyanis a Szentábrahámi Mihály püspök által 1754-ben kiadott, a mai idő'ig lehető, s csaknem minden egyház jegyzőkönyvében megtalálható szabályzat¹⁾ szerint az őszi egész kepe't nem 20, hanem 16 kal. termésből

¹⁾ Ennek némely nevezetesebb más pontjai még ezek:

a) A tavasziból egész kepe't köteles fizetni mindenki, ha csak annyi termett volna is.

b) Mindenki olyan gabonát vigyen a papnak is, a melyet magának haza visz.

c) Az igásnélküliek fakepe szerében vágjanak fát.

d) Kepe'hordáskor a gondnok legyen jelen, a gyöngye kepe't — büntetés terhe alatt — ne fogadja el.

e) A kepe't a lehetőségig egy nap vigyék be.

fizetik és öt harangozókévével pótolják. Minthogy pedig az egyház még maig sem adott annyi szántót a papnak, a mennyit az említett okmányban ígért, ennek pótlásába még egy-egy szekér fát határozott adni minden ígás marhával bíró gazda után, a mit fizetett is 1859-ig, de ekkor ezen második szekér fa helyett a trágya kihordása vétetett fel a papi telekről a papi földekre. Ez van gyakorlatban ma is.

Az időközönként szolgált segéd-tanítók fizetése a rendes lelkeszi kepén kívül állítottatott elő mindig, annak ellenére is, hogy némely kepefizető vélekedése szerint a három kal. kepének egyike mint kántor-tanítói működést illető díj volt kezdetben felvéve. Ezt a pap soha egy tanítónak sem engedte át: sőt Sárosi Jánost Lázár püspök is csak oly feltétel alatt nevezi ki, a mint kinevezési iratából látható, hogy a papi kepe semmit se csonkuljon. Annak csonkulást szenvednie ezután sem volna szabad!...

A mint fennebb is emlitém, minthogy az egyháznak 1868. év óta orgonája volt, de mestere nem, az egyház 1871-ben mesteri állás szervezéséről kezdett gondolkozni. Az idetartozó építgetéseken kívül tehát arra az — igazán meglepő — elhatározásra jött, hogy a leendő mester részére a papi kepén kívül, melyet megcsonkítani semmikép sem akart, minden kepefizető egy kal. őszit és egy kal. tavaszt fizessen kepéül; ezen kívül mivelésre való földek is szereztesse nek tehetőségesebb gazdák ajándékozásai útján, — a mire többen ajánlottak is volt fel apróbb földecskéket. Ámde a lelkész elleni vádaskodások következtében alólirt — püspöki ajánlatra — hazakerülvén, s így apából és fiuból pap és mester is kitelvén, a mesteri állomás szervezése érdekében előbb létrejött üdvös terv egészen dugába dőlt. De tudván azt az egyház, hogy egy rendes mesterre mégis előbb-utóbb szükség lesz, annak fizetésére alapot kezdett letenni pénzben és magtárban oly czállal, hogy a pénzalapból tiszta pénzt, a magtárból pedig gabonát fizetend.

A mesteri állomás 1882-ben szerveztetett is községi tanítósággal kötve össze, — és pedig az egyház és a község közt — ugyancsak az 1882-évben létrejött s mind az E. K. Tanács által mind a megyei közig-bizottság által elfogadott és megerősített szerződés értelmében úgy, hogy mester és községi tanító egy személyben mindkét állással járó kötelek viselésével legyen. — Ennélfogva a közig. bizottság s ennek felterjesztésére a nm. minisztérium tanítónknak csak segéd tanítói címet adott 200 frt évi-fizetéssel. A kamatjából s újabb ajándékozásokból azon ideig 1000 frtra növekedett — ma

f) Az ekkl. részére gabonát vessenek, melyet ha a gondnok hanyagolna el, felelős; ha az ekkl., köteles annak szerébe ravatallal fizetni.

g) A templomban egyenetlenkedők 12 frtra büntetendők.

h) A ki urvacsorával nem él, nem temetendő pappal, annak harangozni sem kell.

i) Háznál esketni csak külön díjjal lehet.

k) A papnak gyümölcsfát elvinni nem szabad.

l) Vegyes házasságban a férfi ha unitárius, a család egész képét fizessen.

m) Nyári tanításért egy napi munka adassék minden személytől. Stb.

már „Énekvezér-alap“ czimű — alapnak 8 százalékát, 80 forintot énekvezéri díjban az egyház a községi 200 frt díjhoz csatolván, ezen összeg és az innen-onnan mégis összeszerzett néhány holdnyi szántó-kaszáló haszonélvezete képezi tanítónk évi fizetését. A magtárra pedig e szerint ily czélból ma még szükség nem lévén, azt az egyház megjelölt czél nélkül kezeli, mint önálló egyházi vagyont; a mint-hogy egy vagy másnemű szükségei fedezésére nyirbálgat is el belőle, miért az 500 frt értéken felülemelkedni még nem tudott.

Vagyonról lévén szó, a fennirtak után nem hagyhatom említés nélkül az egyház jövedelmi forrásait is.

Váraljai egyházunk évi rendes jövedelme igen csekély. A jövedelmi források közt első és mindennél többet érő: az egyesek zsebbe, a mely sokszor volt és van igénybe véve. Második jövedelmi forrás a mintegy 52 hold területű bükkös erdő, a mely ugyancsak gyakran fizetett. A harmadik volna a mintegy 2—3 holdnyi területű földbirtok, hanem ez keveset jövedelmez. Ezek után alig méltó az említésre az ünnepi alamizsnálkodás. Volt oly esztendő is, a melyben alig jött be az „Isten ládájá“-ba 28 kr. És volt olyan év is, a midőn összes évi jövedelmül csak 37 kr. jegyeztetett be a vizsg. hivatal által a jegyzőkönyvbe. No de ez régen volt, a midőn a kiadási rovatban is látható ilyféle feljegyzés, hogy t. i. a vizsgáló hivatal csak négy sustákat kapott tiszteletdíjul és itteni hivatalos működése alatt 6 dr. értékű bort fogyasztott el. (1715).

A míg az enlaki, martonosi és váraljai egyházak összetartoztak — szájhagyomány szerint havasuk is volt. Ma nincs. Ma ezen enlakinak mondott havast a korondi unitár. egyház bírja „Melegpatak“ czimen. Volt-e e havas valaha az Enlakáé? És ha igen: miként került Korond birtoklásába? arról bizonyost nem tudok. A szájhagyomány azt mondja, miszerint e havas okirata Enlakáról Korondra férjhez vitt egy nőnek hozománya között véletlenül Korondra jutott. A nő váltságdíjért kinalta vissza Enlakának, de Enlaka nem volt elég ügyes így visszavenni; mert meglehet nem is tartotta fontosnak. A nő Korondnak szolgáltatta ki az okiratot, minélfogva Korond az „igazát“ felmutatni nem tudó Enlakától a havast elfoglalta.

Ingó javai közül ez egyháznak két közönséges alaku urasztali ezüst pohár, két óntányér s három darab selyemkendőn kívül a többiek: faedények, abroszok, kendők stb. e lapon alig érdemesek a megemlítésre.

És már ezekben a váraljai egyházzól, ha még szellemi és erkölcsi állapotáról is említek valamit, a mit tudtam, mindent elmondtam.

E község népe természetes és egészséges észjárással bír. A milyennek külsőleg látszott és látszik, annál értelmi és erkölcsi állapotja magasabb fokon állott és áll. Egyszerű volt ruházatban, táplálkozásban és lakásban. Csak kitartó szorgalmával párosított takarékoságának köszönhetette és köszönheti különösen a mai terhes viszonyok között, hogy anyagi helyzete elég kedvező, sőt sok község népénél kedvezőbb.

Az egyház iránti érdeklődés és áldozatkészség s az Unitárizmus iránti hiveség, mint más községekben, úgy itt is megvolt eleitől fogva. A templomot szerette és szereti járni. A jó könyvek olvasását is gyakorolja. 1874. óta olvasó egylete is van oly czéllal, hogy a részvényesek által összetett fillérekből könyveket szerezzen s hirlapokat hordasson, az előbbieket otthon, az utóbbiakat az iskolaházban olvasandó meghatározott időkbén, — a midőn a felnőttek s általában az arra jelentkezettek között rendes tanítás és tanulás is gyakoroltatik. Ez úton már többféle könyv szereztetett és a téli esteken való tanítás is rendes folyamatban van ma is.

Iskolája kevés kivétellel régen is, de az újabbi időkbén éppen jó állapotban volt és van. A nőnemen levők iskoláztatása — mint bizonyosan más helyeken is — csak a jelen száz elején véteztet tulajdonképpen gyakorlatba. Azon innen a férfinemen levőkkel azok is egy mértékben taníttatnak s versenyeznek is mint a templomi éneklésben, úgy az írás-olvasás stb-ben is. Tapasztalatom szerént az irni-olvasni tudóknak az itteni felsőbb fekvésű községek, az alsóbb fekvésű községeknél nagyobb százalékát tudják felmutatni. Váralja legfenebb fekszik! . . . A régiek különösen a bibliai, a vallási ismeretekben voltak kitünők. A vasárnapi iskoláztatásról 1798-ban van legegőbb emlékezés; azóta az is rendes gyakorlatban van.

És már ezzel be is zárhatnám iratomat, ha nem volna még egy tárgy: a pálfalvi leányegyház, melyről itt meg kell emlékezmem.

A mi a Váraljától keleti irányban és félórai távolságra fekvő r. kath. vallású népes Pálfalvát illeti, itt volna egyetlen leányegyháza Váraljának, melyet ma 18 személy alkot, a kik Váraljából, Tarcsafalváról és Korondról házasság és költözés útján származtak oda. Tehát róluk nem lehet következtetni, hogy Pálfalvában valaha unitárius egyház szerveződött volna. Pedig mind váraljai mind pálfalvi szájhagyomány tartja azt. Sőt egy bizonyos Simó előnevű pálfalvi család, a melynek elődei régen unitáriusok voltak, kertjében egy három öl hosszú és két öl széles romhelyet mutogat, melyről többen állítják azt, hogy unitárius templom lett volna, és a Simó-család elődei, a kik a templomot a saját helyükre engedték is építtetni, abba jártak templomba. Erről írásban sehol semmit sem találtam.

Azt különben lehet következtetni, hogy egykor Pálfalvát is érinthette a reformáció ébresztő és ujtó szele. Mert ha áll az, hogy Pálfalva, Korond és Atyha egykor egy templomhoz és egy papság alá tartoztak, valamint az is, hogy Atyha és Korond is egészen átvették az unitárius hitet: könnyen hihető, hogy e mozgalom Pálfalvára is elhatott. És könnyen hihető az is, hogy a midőn egyháztársai: Atyha egészen és Korond részben — régi hitükre visszamentek, ugyanakkor Pálfalva is ezt tehetette; és a mint Korondon, úgy Pálfalvában is maradhatott állhatatos az unitárius hitben egy kis töredék, a mely aztán templomot is építhetett magának a váraljai papság hatósága alatt. E kis egyház lelke és támasza lehetett Tarcsafalvi Mihály nevű nemes, a kiről azt mondják, hogy unitá-

rius volt és gazdag is annyira, hogy udvart tartott Pálfalvában. Neve látható is, mint pálfalvi lakósnak és nobilis személynek a váraljai papi benváló megvásárlási okiratában — egyik tanuképpen. Fiai nem voltak, csak leányai s ezek is más községekbe mentek férjhez, — mint Tarcsafalvára is s így a család felozlása befolyhatott az egyház hanyatlására. Vajha más jóne helyökbe!

KOZMA DIMÉN.

EGYHÁZTÖRTÉNELMI ADATOK.

CXVII.

HUNYADI DEMETER UNITÁRIUS PÜSPÖK ZSINATOT HIRDET TÖRDÁRA
1592. MÁJUS 31-DIKÉRE.

Kelt Kolozsvártt, 1592. ápr. 25-én.

Demetrius Hunyadinus, Pastor in Domino Colosvariensis, et Superintendens Ecclesiarum Hungaricarum passim in Transylvania verum unum Deum viventem, et filium eius unigenitum Dominum nostrum Jesum Christum mediatorem unicum puro ac sincero pectore In Spiritu et veritate profitentium, Venerabilibus ac Integerrimis Senioribus, fratribus in Deo dilectissimis, nec non reliquis universis Verbi Divini praeconibus fidelissimis, una cum Scholarum moderato-ribus, nostre Jurisdictioni in domino subiectis gratiam, pacem, misericordiam, et spiritum sapientie, atque Illuminationis a Domino Deo Jisraelis, per Jesum Christum crucifixum toto ex animo precatur. Gravissime sane simul ac sapientissime, Viri Venerabiles, ab Isaia propheta sacro Domini spiritu coelitus afflato dictum illud olim fuit, Impiy ut mare feruent, non est pax (dixit Deus) Impys. Etenim sive mores et naturam quis spectet eorum, qui coeno Impietatis alto Innotuti, cum sese maculant ac deturpant, tum furoris vestro quodam Indomito perciti deseuire in pios, simplices, ac Religionis purioris amantes non cessant: sive Justum Dei Judicium spiritum vertiginis in eiusmodi obcoecatos homines mittentis consideres, utrobique pacem Impys non esse perfacile comperies. Itaque cum hoc quoque nostro tempore tristissimo, nec Satan ipse versutissimus, veritatis osor infensissimus, omnisque Impietatis et securitatis auctor nequissimus conqiescat, nec etiam organa eius longé latéque laxis furorum habenis grassantia religionem puram Impetere, gravare, odys, calumnys et conuitys (quantum quidem in se est) cessent: utique nostrarum partium est (cum praesertim hisce proximis temporibus aliquot fratrum bonam in colendis Domini vineis operam nauantium et strenue in palaestra Ecclesie demilitantium, ex hoc mundi labyrintho, cum suo quidem lucro, sed cum manifesto Ecclesie detrimento rapti obdormiuerint) pro Domini grege serio vigilare, orare, et gladio spiritus omnes sectarum Impiarum monstrosas opiniones, ne coeptum veritatis cursum Impediant, tollere, presecare, et a sponsa Domini Jesu procul